

Pühapaigad kui eluskooslused

Jaanus Paal

Tartu Ülikool
Ökoloogia ja maateaduste instituut

PÜHAPAIGAD MAASTIKUS

Looduslikeks pühapaikadeks võivad olla vägagi erinevad objektid: lisaks enam tuntud hiitele, hiiepuudele, ohvriallikatele ja –kividele ka põõsad (Valk, 1998: 489), pühaaiad, kivivared, jõed ja järved, kalmed.

Hiis paiknes kindlas kohas maastikul, ta polnud midagi ebamäärast, vaid silmaga nähtav ja kõigi meeltega tajutav pühadus. /.../ Ta asus mingil piiratud maa-alal, olles rohkem koondunud ühte või mitmesse puusse, kivisse, allikasse, lohku vms. /.../

Muljet hiiest kui paigast maastikul süvendab sõna laialdane esinemine kohanimeses – Hiiepõld, Hiiesoo, Hiiealuse heinamaa, Hiievälja kuusik, Hiiepank, Hiie talu jne. (Remmel, 1998. Hiie ase).

Seega võib hiis asuda tasandikul või hõlmata kõrgendiku, oru, panga või (soo)saare. Enamasti asub hiis siiski kõrgematel kohtadel (Kaasik, 2007: 35).

Sisuliselt on pühapaigad meie vanimad looduskaitsealad, mille hoidmise põhimõtted sarnanevad tänapäevaste looduskaitsealade sihtkaitsevööndite ja reservaatide kaitsekorrale (Kaasik, 2007: 48).

Hiiejuttudes kumab läbi loodusrahvastele omane austus puude vastu; hiis ja puud on omavahel tihedasti seotud, seda ka Eestimaa lõunaosas, kus muidu sõna *hiis* juhuslikumalt tuntakse (Remmel, 1998).

PÜHADE PUUDE LIIK

Kuna hiie pühadus lähtub maapinnast, ei ole olemas kindlat hiiepuu liiki. Samal põhjusel on hiis alles seni, kuni säilib tema pinnas (Kaasik, 2007: 35).

Eesti rahvapärimusele tuginedes polegi püha puu puhul oluline mitte niivõrd selle liik, vaid mingid muud, just nimelt sellele konkreetsele puule iseloomulikud või tähelepanuväärsed omadused: eriline suurus, kuju, lehestik vms. (Viires, 2000: 64).

Igihaljad puud nagu mänd, kuusk, jugapuu, elupuu jt. sümboliseerivad surematust. Viljapuud, samuti kevadel lehtivad oksad sümboliseerivad omakorda eluring
Sagedamini nimetatakse pühapuudena tamme ja mändi (Puss 1995: 16), kuid liigiline koostis ei näi olevat hiiesalu puhul kuigi tähtis.
Mitte väga kaugel Linnamäest, Uue-Kaarma mõisa juurest alates kiriku poole on endine hiiekoht. Madalmaine heinamaa lopsaka rohuga on enamalt jaolt üle kasvanud suurte tammedega (Kaarma, 1923).

Marid austavad tamme ja kaske kui jumalaid. Ohvrisaludes (*küso*) on pühadeks puudeks piirkonniti veel pärn, paju, jalakas, kuusk ja mänd. Kõige pühamateks on peetud kaske ja pärna, varem ka tamme, mis aga selle sajandi 20. aastateks oli ohvrisaludest juba kadunud (Toidybek, 1998. Mari usund)

Ohvrihiis *lud*, kus viimati palvetati üle 30 aasta tagasi, on peamiselt pärnadest koosnev puudesalu (Lintrop, 2003. Udmurdi usund).

Kirjapanekud sanglepast kui hiiepuust on pärit rahvaluulekogumise algaegadest. Arvatavasti on tema sattumisel pühakspeetavate puude seisusse kaasa aidanud puidu ja koorealuse värvus. Pühakspeetavate leppade järgi on oma nime saanud Pühalepa kihelkond Hiiumaal. Soome-ugri rahvaste pärimuses on lepp hingepuu ja veripuu. Lepa koorealune meenutab vere värvust, pealegi on puumahl ju puu veri (Hiiemäe, 2007).

PÜHADE PUISTUTE (HIITE) TÜÜP LOODUSTEADUSLIKUST SEISUKOHAST

Hiied paiknevad enamasti laialehistes salumetsades või salu-segametsades (sinilille ja naadi kasvukohatüüp), aga ka kastikuloometsades (kastikuloos-tammikud, -pärnikud), lodumetsades (sanglepa-lodumetsad) ja isegi palumetsades (palumännikud).

Ent kirjanduses on viiteid ka palu- või isegi nõmmemetsadele:

Pääsküla Põlendiku hiiemetsa käinud Sault üks Koka vanamees palumas, laud põlvede all.

Tootuse mägi Häädemeeste khk. Rannametsa külas.

Ka haavikutele:

Repnikus on üks talukoht nimega Hiiemetsa. Selle talu jures kasvasid kolm suurt haavapuud. Vanad eestlased käsid seal palvetamas, sest need puud olid eestlaste jumalad (Vaivara, 1939).

Sarapikele:

Tarapita nimes on mõne uurija (Haaviku 1970: 120-132; Viires, 1990: 1420-1421) arvamuse kohaselt jumalanimetuse asemel mõeldud hoopis 'sarapuu-hiit', sest teatavasti puud ja hiied võisid rännata ja miks siis mitte ka näiteks Ebavere mäelt Saaremaale.

Lodumetsadele (sanglepikutele):

Kose kihelkonnast on kirja pandud: „Oru mõisast mõnisada sammu eemal on hiiealune heinamaa põldude keskel. Seal olla vanal ajal suur sanglepamets olnd, kus inimesed tähtpäevadel käind ohverdamas ja mida väga pühaks peetud, nii et keegi ei ole sealt tohtind mitte üks oks ära murda” (Kose, 1896).

Karuse kirikuvallas Hiiealuseks kutsutud sanglepamets.

Männiku küla juures asus üsna mere ligidal lepik. Seda kutsutakse Hiie lepikuks. Säl oli vanal ajal püha hiis (Viru-Nigula, 1939)

Ja isegi pajustikele:

Vastseliina kihelkonnas Lasva vallan üten külan olnu vana ohvrikoht üte suure pajupuhma sees, kohe nemä ka omme ohvrit olliva kandnu nigu mujalgi, tähtsamatel päevadel (Kanepi, 1888).

ALLIKAD KUI PÜHAPAIGAD

Eestis on loendatud umbes 3000 allikat, neist 95% on väikesed, vooluhulgaga alla 10 l/sek (Timm, Järvekülg, 1975).

Rekreensed ehk langeallikad on orgude või kõrgustike nõlvadel maapinnale tulevad põhjaveenired, mis ühinevad ojaks või jõeks.

Limnokreensetes ehk tõusuallikates tuleb vesi maapinnale vertikaalseid lõõre pidi, koguneb enamasti lehterjasse süvendisse ja voolab üle serva välja nirena või ojana.

Helokreensetes ehk igritsevates allikates ("mädaallikates") imbub vesi laiemal alal üles läbi pinnasepooride, ühineb märgatavateks niredeks alles maapinnal või moodustab allikasoo.

JÕED

Võhandu jõgi oli vanal ajal pühaks jõeks, sest arvati, et müristajajumal Uku elab Võhandu kaldal. /.../ Võhandu hiiemäel peeti pidustusi Uku auks, toodi palve- ja tänuohvreid.

JÄRVED

Pühajärv on püha. Isegi selle lõunaosast välja voolava Väikese Emajõe nimi kuni Sangasteni oli varem Pühajõgi.

SOOSAARED

Roogendiku talust Roostoja külas kaks kilomeetrit raba sees on lissaar. Ennemalle, kui ristiusk meie maale toodi, läksivad eestlased salaja vanu jumalaid kummardama. Nad tulivad mailma kaugelt läbi rabade ja soode soosaartele, seal olivad nende pühad hiied. /.../ lissaar oli ilus kõrge saar kesk lagedat raba, seal kasvasid suured puud: kased, kuused, männid, haavad. Saar paistis kesk raba kaugelt. /.../ Seda eelmist saart kutsutakse praegugi Kübarsaarest, sest et paljud sinne oma kübarad ehk mütsid jätsivad ja perast jälle ära võtsivad (Iisaku, 1956).

PALJANDID

Taevaskoda pole kutsutud hiieks, kuid seda on pühaks peetud. Püha on ka Taevaskojas voolav jõgi.

Mari kakk ja Panga pank moodustavad ainulaadse pühapaiga, kus Mustjala kihelkonna rahvas on pühitsenud heinaleedot ja karusepäeva. /.../ Karusepäev olnud pangal „suur päev”, mil „tehtud palvet ja pühitsetud merd hea kalasaagi ja õnne pärast” ning pärast „inimesed tantsisid, laulsid ja trallisid”.

Matusekohtadena kasutati hiisi veel kuni 17.-18. sajandini (Kõivupuu, 2009. Hinged puhkavad puudes)

ÕHKU MATMINE